

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه سمنان

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد ادیان و عرفان تطبیقی

عنوان :

رویکرد روان شناختی فروم درباره دین

استاد راهنما:

دکتر رستم شامحمدی

استاد مشاور:

دکتر جعفر فلاحی

پژوهشگر:

فاطمه نیکرو

زمستان ۱۳۹۲

اینجانب **فاطمه نیک رو** دانشجوی کارشناسی ارشد رشته‌ی **الهیات** گرایش: **ادیان و عرفان** دانشکده:

ادبیات و علوم انسانی دانشگاه سمنان گواهی می‌نمایم که تحقیقات ارائه شده در این پایان‌نامه

توسط شخص اینجانب انجام شده و صحت و اصالت مطالب نگارش شده مورد تأیید می‌باشد و لذا موارد

استفاده از کار دیگران محققان به مرجع مورد استفاده شده اشاره شده است. بعلاوه گواهی می‌نمایم که

مطالب مندرج در پایان‌نامه تا کنون برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی توسط اینجانب یا فرد

دیگری در هیچ جا ارائه نشده است و در تدوین متن پایان‌نامه چارچوب (فرمت) مصوب دانشگاه را بطور

کامل رعایت کرده‌ام.

امضاء دانشجو :

تاریخ: ۱۳۹۳/۲/۱۵

کلیه حقوق مترتب بر نتایج مطالعات این پایان نامه متعلق به دانشگاه سمنان است و بدون اجازه کتبی دانشگاه سمنان به شخص ثالث قابل واگذاری نیست، همچنین استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در پایان نامه بدون ذکر مرجع مجاز نمی باشد.

پاس بی پایان از

پدرم که بی نیازیم آموخت

مادرم که به من درس محبت داد

تقدیم بہ محضر

قطب عالم امکان

منجی عالم بشریت

حضرت مہدی (عج)

چکیده :

در این پایان‌نامه رویکرد روان‌شناختی اریک فروم در باب دین مورد بررسی قرار می‌گیرد. فروم دین را از نگاه روان‌شناسی اجتماعی، یک کانون اجتماعی می‌داند که به افراد نگرش مشترک می‌دهد. به سخن دیگر او دین را یک مقوله اجتماعی برمی‌شمرد و از تأثیر اجتماعی دین دفاع می‌کند و از این منظر، به تبیین روان‌شناختی دین می‌پردازد. از این رو دین از نظر فروم عبارت است از « هرگونه نظام فکری و عملی که گروهی در آن سهیم باشند و نوعی چهارچوب جهت‌گیری و منبع دلبستگی برای فرد فراهم کند ». در نظر فروم دین تسکین آلام و رنج‌های زندگی افراد است و از همین روست که دین یک نظام اجتماعی است که برای اعضایش اطمینان و آرامش می‌آورد.

فروم معتقد است که خودآگاه معرف انسان اجتماعی است و ناخودآگاه، کل انسان است منهای آن بخشی از او که با جامعه سازگاری دارد. خدا تصور ذهنی است که بازگو کننده تجربه‌ای درونی و شکل گرفته در متن تاریخ است. او سمبول را زبان اسطوره و رؤیا می‌داند و شعایر را اعمال دینی تلقی می‌کند که بیان کننده افکار و احساسات انسانهای دیندار است و از نظر او اسطوره‌ها در صورتی با ارزش‌اند که در خدمت دین باشند. رؤیاهای از فکر خود ما سرچشمه می‌گیرند که یا دینی‌اند یا منشأ روانی دارند. فروم معتقد است که دین باید در خدمت انسان باشد و نظامی و دینی قابل ستایش است که بتواند استعدادها و انگیزه‌های انسان را شکوفا کند و او را در مسیر حقیقی راهنمایی کند. در واقع منش‌هایی که دارای خصوصیات خلاق، عشق و خرد باشند مایه رشد رهبران شایسته‌ای خواهند بود که در میان آنها رهبران ادیان جهان را می‌یابیم که توانستند اکثریت انسانها را هدایت کنند. اخلاق سازنده و ایمان یقینی از دستوراتی و احکامی سرچشمه می‌گیرد که انسان را به درستی شناخته و به کمالات و استعدادها او آگاه بوده است. فروم یک اومانیزست است که برای انسان ارزش والایی قائل است. از دیدگاه او بشر در گذشته از احکام و دستوراتی پیروی می‌کرد که کمکی به رشد روح و روان او نمی‌کرد و امروزه نیز ماشین و تحولات زندگی ماشینی معیار ارزشی او واقع شده است. معیاری که انسانها را به جنون کشانده است و آنها را دچار آشفتگی و بیماریهای روحی و روانی کرده است.

کلمات کلیدی: فروم، دین، روان، اجتماع، انسان، سمبول، ایمان، اخلاق

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات تحقیق

- ۱-۱. بیان مسئله..... ۲
- ۱-۲. اهداف پژوهش..... ۳
- ۱-۳. سوالهای پژوهش..... ۴
- ۱-۴. اهمیت و ضرورت پژوهش..... ۴
- ۱-۵. نوع پژوهش..... ۵
- ۱-۶. شیوه پژوهش..... ۵
- ۱-۷. ابزارگردآوری..... ۵
- ۱-۸. چگونگی انجام پژوهش..... ۵
- ۱-۹. کاربرد نتایج پژوهش..... ۵
- ۱-۱۰. محدودیت پژوهش..... ۶

فصل دوم: زندگی نامه فروم و مکتب فرانکفورت

- ۲-۱. مقدمه..... ۸
- ۲-۲. زندگی نامه فروم..... ۸
- ۲-۳. مکتب فرانکفورت..... ۱۹

فصل سوم: رویکرد روان شناختی فروم با تأکید بر عنصر اجتماع

- ۳-۱. مقدمه..... ۲۴
- ۳-۲. فروم و اجتماع..... ۲۴
- ۳-۳. خودآگاه و ناخودآگاه جمعی..... ۲۶
- ۳-۴. منش (شخصیت)..... ۲۹
- ۳-۵. منش اجتماعی در برابر شالوده جامعه..... ۳۰
- ۳-۶. منش اجتماعی و کارکردهای آن..... ۳۱

۳-۷. منش جامعه دینی.....۳۲

۳-۸. نگرش فروم به روان شناختی جامعه.....۳۳

فصل چهارم: رویکرد انسان مدارانه (اومانستی) فروم به انسان و اخلاق

۴-۱. مقدمه.....۳۷

۴-۲. نیازهای روان شناختی انسان.....۳۸

۴-۳. سرشت انسان.....۴۱

۴-۴. انسان به روایت کتاب مقدس.....۴۲

۴-۵. انسان به روایت تاریخ.....۴۳

۴-۶. جوهر آدمی گرایش به خیر یا شر؟.....۴۶

۴-۷. انسان موجودی جبرگرا یا آزاد.....۴۸

۴-۷-۱. انسان آزاد در انتخاب خیر.....۵۱

۴-۷-۲. تفسیر فروم از آزادی لوتری.....۵۴

۴-۸. رویکرد روان شناختی فروم به اخلاق.....۵۶

۴-۸-۱. اخلاق انسان مدارانه.....۵۸

۴-۸-۲. اخلاق اقتدارگرا.....۶۰

۴-۸-۳. اصول اخلاقی ذهنی در برابر اصول اخلاقی عینی.....۶۱

۴-۹. وجدان، بازگشت انسان به خود.....۶۳

۴-۹-۱. وجدان انسان مدارانه.....۶۴

۴-۹-۲. وجدان اقتدارگرا.....۶۵

فصل پنجم: رویکرد روان شناختی فروم به دین

۵-۱. مقدمه.....۶۹

۵-۲. تعریف فروم از دین.....۷۰

۵-۳. روش شناسی.....۷۸

- ۷۹..... ۵-۴. نسبت روانکاوی و دین.....
- ۸۴..... ۵-۵. تجربه های معنوی.....
- ۸۷..... ۵-۶. تحلیل روان شناختی به دین مسیحیت، قرون وسطی و آیین کالون و لوتر.....
- ۹۶..... ۵-۷. روان کاوی و ذن بودیسم.....
- ۱۰۴..... ۵-۸. تصور خدا در اندیشه فروم.....
- ۱۰۷..... ۵-۸-۱. تحلیل تصور خدا در کتاب مقدس عهد عتیق.....
- ۱۱۰..... ۵-۸-۳. تحلیل فروم از تصور ابن میمون درباره خدا.....
- ۱۱۱..... ۵-۹. تحلیل روان شناختی ایمان.....
- ۱۱۴..... ۵-۱۰. تحلیل فروم از ایمان لوتری.....
- ۱۱۵..... ۵-۱۱. «داشتن» و «بودن».....
- ۱۱۵..... ۵-۱۱-۱. داشتن ایمان.....
- ۱۱۶..... ۵-۱۱-۲. بودن در ایمان.....
- ۱۱۷..... ۵-۱۱-۳. ایمان به مثابه داشتن یا بودن.....
- ۱۱۷..... ۵-۱۱-۴. داشتن و بودن در کتاب مقدس عهدین.....

فصل ششم: جایگاه نمادهای دینی در تحلیل روان شناختی فروم

- ۱۲۱..... ۶-۱. مقدمه.....
- ۱۲۱..... ۶-۲. تحلیل روان شناختی شعایر.....
- ۱۲۳..... ۶-۳. سمبول زبان اسطوره و رؤیا.....
- ۱۲۵..... ۶-۴. رویکرد دینی به اسطوره.....
- ۱۲۷..... ۶-۴-۱. اسطوره خلقت.....
- ۱۲۸..... ۶-۴-۲. اسطوره خلقت در عهد عتیق.....
- ۱۲۹..... ۶-۵. سیر رؤیا در جوامع مختلف.....
- ۱۳۰..... ۶-۶. تحلیل روان شناختی رؤیاهای دینی.....

فصل هفتم: نتیجه گیری

۱-۷. نتیجه..... ۱۳۵

منابع و مأخذ..... ۱۳۹

فصل اول:

كليات تحقيق

۱-۱. بیان مسئله

چرا باید دین را از جنبه روان شناختی بررسی کرد؟ این پرسشی است که افکار روان شناسان و دین پژوهان را به خود مشغول کرده است و تنها پاسخ این است که دین و از جمله معنویت، قلمرویی جذاب است. و شاید همین دلیل برای بررسی آن کافی باشد. آن چه اهمیت بیشتری دارد این نکته است که دین در نظر مردم سراسر جهان بسیار ارجمند است و بی گمان در زندگی انسان کمتر مسئله‌ای است که جدی‌تر از دین به شمار آید و دین جزئی مسلم از سایر جنبه‌های وجود ما هم هست و با طیفی گسترده از عقاید و رفتارهای غیر مذهبی سخت در پیوند است (برنارد^۱، ۱۳۹۰، ص ۳۵).

یکی از مسائل همواره مطرح در حوزه روان شناسی دین این است که آیا روان شناسی باید دین را تبیین کند یا بکوشد تا به درکی از آن دست یابد؟ آرگایل^۲ معتقد است بررسی دین از منظر روان‌شناختی می‌تواند آموختنی‌های بسیاری برای ما به همراه داشته باشد. روان‌شناسی به منظور درک موجودات انسانی از شیوه‌ها و استعاره‌های گوناگون بهره می‌گیرد، اما نباید این احتمال را از نظر دور داشت که کار بست الگوی‌های روان شناختی در مطالعه دین، ممکن است به گونه‌ای اجتناب ناپذیر به تقلیل‌گرایی یا تفسیرهای ماده‌گرایانه از دین منجر شود. علت چنین مسئله‌ای این است که روان‌شناسی توجه خود را بیش از هر چیز به تجارب کودکی، محرومیت اجتماعی، ترس از مرگ و یا نیازهای شناختی معطوف کرده است. برخی از مشهورترین روان‌شناسان دین مانند ویلیام جیمز^۳ (۱۹۰۲) حتی دین را مقوله‌ای خارج از انسان تصور کرده و روان شناسی را ناتوان از تبیین تجارب دینی دانسته‌اند. بنابراین نمی‌توان انتظار داشت که روان‌شناسی دین، لزوماً دین را تبیین کند (آرگایل، ۱۳۹۰، ص ۱۴).

در واقع روان‌شناسی دین^۴ از شاخه‌های تحقیقات علمی است که به بررسی وضعیت‌های روان شناسانه در جامعه، وجدان گروهی و فردی می‌پردازد که در ایجاد، کارکرد و از بین رفتن یک دین مؤثر است. کار اصلی روان‌شناسی دین، تعریف و توضیح جامعه‌شناسانه - روان‌شناسانه از پدیده‌های دینی است. در واقع روان‌شناسی، دین را به عنوان یک موضوع بررسی می‌کند و حالات ایجاد شده در انسان را در ارتباط با دین و نمودهای خارجی آن مورد مطالعه قرار می‌دهد (دولت آبادی، ۱۳۷۵، ص ۱۲۰)

¹ - Bernard

² - Argyle

³ - William James

⁴ - Psychology of religion

فروم^۱ یکی از نظریه پردازان بزرگ در حوزه روان شناسی دین در میانه‌ی قرن بیستم است. او در عین حال که نظریه‌ی فروید^۲ را ناقص و مردود می‌داند؛ در نظریاتش متأثر از نظریات او و مارکس^۳ بوده است. (دولت آبادی، ۱۳۷۵، ص ۶۳). فروم را معمولاً جزو نافروریدی‌هایی^۴ محسوب می‌کنند که روانکاو را با نگرش روان‌شناسی اجتماعی قرن بیستم درآمیخته و آن را دگرگون کرده‌اند، اما در کار فروم عناصری از دیدگاه وجودی-پدیدارشناختی هم دیده می‌شود، به ویژه وقتی از موقعیت انسان سخن می‌گوید (وولف^۵، ۱۳۸۶، ص ۷۹۹).

در واقع فروم نیز مانند هورنای^۶ به عنوان یک روانکاو دارای دیدگاه اجتماعی شهرت دارد. او نیز از لحاظ مخالفت با فروید با هورنای دارای وجه مشترک است. فروم، برعکس فروید، انسان را شکل داده شده به وسیله نیروهای زیست شناختی و هدایت شده از سوی غرایز نمی‌داند. وی همچنین در مورد اهمیت مسائل جنسی با فروید به مخالفت برخاست. از دیدگاه فروم مسائل جنسی نیروی اصلی شکل دهنده رفتار ما نیستند، بلکه شخصیت ما عمدتاً تحت نفوذ نیروهای اجتماعی و فرهنگی است، و هر دوی این نیروها در چارچوب فرهنگ و نیروهای جهانی که در طول تاریخ، بشریت را تحت نفوذ داشته‌اند، بر فرد اثر می‌کنند. بدین ترتیب، تأکید فروم بر تأثیرات نیروهای اجتماعی بیشتر از تأکید هورنای بر اهمیت این عامل است (کریمی، ۱۳۷۴، ص ۱۰۳).

با توجه به نکات مذکور، پایان نامه حاضر تلاش می‌کند:

- ۱- جایگاه ویژه فروم در روان شناسی دین را بررسی کند.
- ۲- نوع رویکرد روان شناختی فروم را تحلیل کند.
- ۳- کارکردهای دین را از دیدگاه فروم بررسی و ارزیابی کند.

۱-۲- اهداف پژوهش

__ بررسی رویکرد روان شناختی فروم در باب دین.

__ بررسی عوامل گرایش انسان به دین.

---

^۱- Erich Fromm
^۲- Sigmund Freud
^۳-Karl Marx
^۴-Neo-Freudians
^۵- David M Wulff
^۶-Karen Honey

۲- بررسی کارکردهای دین.

۳- بررسی رابطه بین انسان مداری (اومانیزم) و دین.

۳-۱- سؤال های پژوهش

۱- فروم چه رویکرد روان شناسانه‌ای نسبت به دین دارد؟

۲- از نظر فروم عوامل گرایش انسان به دین چیست؟

۳- از نظر فروم کارکردهای دین چیست؟

۴- چه رابطه‌ای میان انسان مداری (اومانیزم) و دین در دیدگاه فروم وجود دارد؟

۴-۱- اهمیت و ضرورت پژوهش

دین از جمله نیازهای ضروری و بایسته‌ی انسان در طول تاریخ بوده است که انسان چه با اعتقاد به خدای واحد و چه پرستش خدایان متعدد درصدد آن بوده است که جنبه‌ی معنوی و کمال‌گرایانه‌ی شخصیت خویش را به توسل به پرستش و نیایش و اعتقاد به یک نیروی قدرتمندتر از نیروهای طبیعی، تشفی بخشد. در واقع ما شاهد نقش دین و اثر آن در زندگی بشر هستیم. اگر روان شناسی نیز به مطالعه در مورد دین پرداخته است به این دلیل بوده است که نمی توانسته از اهمیت و نقش دین بر روی ساختار روان و شخصیت انسان و اثر مثبت و اثر بخش در زندگی وی غافل بوده و بی‌تأمل از کنار آن بگذرد.

روان شناسی دین که از رشته‌های فرعی روان‌شناسی است، به مطالعه‌ی علمی دین از منظر روان شناسی می‌پردازد و روان‌شناسی دین عبارت از مطالعه‌ی علمی درباره‌ی مسائل مربوط به دین و دین داری و رفتار و شخصیت انسان در اجتماع و حتی رفتارهای دینی و هم باورها و ارزش‌های دینی او را در برمی‌گیرد (آذربایجانی، ۱۳۸۷، ص ۱۲) در واقع با این تعریف می‌توان گفت که دو مقوله دین و روان شناسی از مقوله‌های بسیار اساسی و قابل تأمل در زندگی بشر از ابتدا تا به امروز بوده است. اهمیت این پژوهش نیز در این جمله خلاصه می‌شود که نقطه عطف این دو مقوله (دین و روان شناسی) انسان است. و همچنین موضوع اصلی مطالعه همه دین پژوهان و روان شناسان و دیگر دانشمندان علوم دیگر، انسان و اندیشه‌های اوست و به نظر می‌رسد روان شناسی از جمله علمی است که با روح و روان انسان در ارتباط است و دین با همه جوانب انسان. و از جمله روان شناسانی که انسان را در قالب این دو مقوله بررسی کرده

است، اریک فروم است که با توجه به این دو مقوله جایگاه انسان را، جایگاه والا و ارزشمندی تصور می‌کند که هنوز به جایگاه واقعی و اصیل خود نرسیده است.

۵-۱. نوع پژوهش

نوع پژوهش از نوع کتابخانه‌ای و نظری‌ای است.

۶-۱. شیوه و روش پژوهش

شیوه این پژوهش تحلیلی و تبیینی است ابتدا کتابهای اریک فروم مورد مطالعه قرار گرفته سپس تعاریف فروم از دین و نسبت آن‌ها با روان‌شناسی دین و جایگاه آن از دیدگاه او مورد تجزیه و تحلیل گرفته است.

۷-۱. ابزار گردآوری

این پژوهش غیر میدانی و مربوط به مباحث دینی از حوزه علوم انسانی و روانشناسی است، در انجام آن از فیش تحقیق، کتب، مجلات علمی- پژوهشی، پایان نامه‌ها، فرهنگ‌ها، دایره‌المعارف‌ها، مقالات، اینترنت و سی‌دی‌های جستجوی اطلاعات استفاده شده است.

۸-۱. چگونگی انجام پژوهش

این پژوهش در زمینه دین و روان‌شناسی صورت گرفته است: مطالعاتی در زمینه روان‌شناسی و دین نیاز بود. بنابراین نخست مطالعه اولیه در مورد روان‌شناسی و دین و جایگاه فروم در روان‌شناسی با بهره‌گیری از کتب و مجلات و اینترنت صورت گرفت و سپس فیش برداری انجام شد و مرحله بعدی به نگارش اولیه متن و فهرست بندی پرداخته شد.

۹-۱. کاربرد نتایج تحقیق

مؤسسات مربوط به دین پژوهی

مؤسسات مربوط به ادیان تطبیقی و عرفان

دانشجویان ادیان و عرفان و روان‌شناسی

۱۰-۱- محدودیت‌های پژوهش

محدودیت پژوهش مواردی را مدنظر می‌گیرد که کار پژوهشگر با آن موارد دچار کندی روند پژوهش می‌شود و یا حتی ممکن است در نیمه راه پژوهشگر به این نتیجه برسد که این پژوهش به نتیجه مطلوب خود نخواهد رسید. این پایان نامه نیز از این قاعده مستثنی نیست که به چندین مورد از محدودیت‌های اشاره می‌کنیم که عبارت اند از: ۱- اگرچه مقاله ها و پایان نامه هایی در مورد شخصیت های یونگ و فروید نوشته شده است و چندین مورد هم مقایسه بین فروم و دیگر شخصیت های روان شناسی صورت گرفته است، اما پژوهش مستقلی در مورد اریک فروم صورت نگرفته است. و ۲- مقوله روان شناسی دین موضوع جدیدی است که به تازگی در غرب بدان پرداخته می‌شود و هنوز در ایران پژوهشی که در خور مقوله دین شناسی باشد، صورت نگرفته است. ۳- بسیاری از کتابهایی که در مورد فروم نوشته شده بود از دیدگاه روان شناسی بررسی شده است نه روان شناسی دین او. ۴- موضوعاتی که فروم در کتابهای خود به آنها اشاره کرده است بسیار پراکنده است به طوری که به ندرت به هم ربط داده شده است. ۵- بررسی ها و پژوهش های که در مورد فروم صورت گرفته بسیار محدود بوده حتی در دو حوزه روان شناسی و جامعه شناسی. تا جایی که جایگاه این شخصیت و آثار ارزشمند او نادیده گرفته شده است اما آثار او در میان جامعه ایرانی با استقبال کم نظیری روبه رو شده است.

فصل دوم:

زندگی نامه فروم و مکتب فرانکفورت

۲-۱. مقدمه

فروم از مهم ترین شخصیت های روانکاو است که در باب نیاز انسان به دین و کارکرد های خدا باوری مطالب مهمی را ارائه کرده است که براساس آنها بشر از آن رو به دین نیازمند است که به انسان ها «دید» و «کانون سرسپردگی» مشترک می دهد و چون هر اجتماعی به این دو امر نیاز دارد، دین در خدمت نیازهای جامعه است؛ پس در حقیقت، دارای خاستگاه اجتماعی بوده و برای تأمین این بخش از نیازهای انسان پدید آمده است. فروم برخلاف آنانی که دین را امری فردی و شخصی قلمداد می کنند و عرصه های اجتماعی آن را نادیده می انگارد، به شدت از تاثیر اجتماعی دین دفاع می کند و این مطلب از روش شناسی روانکاو او به دست می آید که تمایز نادرست میان روان شناسی اجتماعی و روان شناسی فردی را مردود می شمارد و بر این نکته تأکید می کند که هیچ گونه روان شناسی فردی، جدا از محیط اجتماعی انسان وجود ندارد (خسرو پناه، ۱۳۸۲، ص ۲۴۱).

با این مقدمه، می توان گفت که اساس فکر فروم بر این قرار گرفته است که شالوده های اجتماعی گذشته همه به نحوی با آدمی در ستیز بوده و در واقع مانع از آن شده است که نیروهای خلاق بشر به حرکت آید و نیازهای اساسی روح و بدن او برآورده شود (فروم، ۱۳۹۰، ۱۷۵).

در این جستار خواهیم کوشید پس از پرداختن به زندگی نامه شخصی فروم، جایگاه او را در مکتب فرانکفورت بررسی کنیم.

۲-۲. زندگی نامه فروم

اریک فروم در ۲۳ مارس ۱۹۰۰ در فرانکفورت آلمان، در یک خانواده یهودی سنت گرا چشم به جهان گشود. پدر او بازرگان، پدر بزرگش خاخام و عموی مادرش، محقق مشهور تلمود^۱ بود. فروم در کودکی به اعتقادات مذهبی اش وفادار بود؛ شور معنوی عهد عتیق تأثیر عمیقی بر او داشت. او

^۱ Talmud. نوشته های درباره قوانین و سنت های یهودی.